

บทที่ 5

สรุป อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเรื่องการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมของจังหวัดพะเยา มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาการมีส่วนร่วมของชุมชน ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมของจังหวัดพะเยา บนพื้นฐานของความรู้ความเข้าใจและความเต็มใจในการร่วมอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม ผู้ศึกษาได้วิเคราะห์ข้อมูลจากแบบสอบถามที่ถูกต้องจากกลุ่มตัวอย่าง 3 กลุ่ม คือ กลุ่มประชาชนทั่วไป จำนวน 388 คน ผู้นำชุมชน จำนวน 90 คน และกลุ่มพระสงฆ์ จำนวน 85 รูป รวมทั้งสิ้นจำนวน 563 ฉบับ ทั้งนี้ มีการเก็บข้อมูลจากบุคคลในชุมชนและมีผลการวิเคราะห์สรุปข้อค้นพบได้ดังนี้

5.1 สรุปผลการศึกษา

จากการศึกษาเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมของจังหวัดพะเยา ซึ่งพบว่ากลุ่มเป้าหมายเป็นเพศชายมากกว่าเพศหญิง ส่วนใหญ่เป็นประชาชนที่มีระดับการศึกษาอยู่ในชั้นมัธยมศึกษาปีที่ 1-6 ผู้นำชุมชนมีระดับการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4-6 พระสงฆ์มีระดับการศึกษาปริญญาตรี ซึ่งประชาชนทั่วไป ผู้นำชุมชน และพระสงฆ์ ได้รับรู้ข่าวสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมจากสื่อต่างๆในระดับใกล้เคียงกัน โดยผู้ที่ได้รับรู้ข่าวสารมากที่สุดเป็นผู้จบการศึกษาระดับปริญญาตรี ส่วนผู้รับข่าวสารรองลงมาเป็นผู้จบการศึกษาระดับอนุปริญญาและผู้จบการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 4-6 ได้รับรู้ข่าวสารน้อยที่สุด เมื่อแยกประเภทสื่อ พบว่าทั้งสามกลุ่มรับรู้ข่าวสารจากวิทยุ โทรทัศน์ และหนังสือพิมพ์ ประมาณสองถึงสามเดือนครั้ง ส่วนได้รับรู้ข่าวสารจากเอกสารราชการ ป้ายประกาศ เจ้าหน้าที่รัฐ และจากแหล่งอื่นๆ ยังมีน้อย ซึ่งสะท้อนถึง การรับรู้ข่าวสารยังไม่เพียงพอ และมีการเข้าถึงสื่อน้อย

ด้านความรู้ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม จากการประเมินความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมของชุมชน พบว่าประชาชนทั่วไป ผู้นำชุมชน และพระสงฆ์ ที่มีถิ่นกำเนิดในจังหวัดพะเยาและจังหวัดอื่นมีความรู้ในเรื่องการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมในระดับใกล้เคียงกัน และระดับการศึกษาสูงจะมีความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมมากที่สุดด้วย

ด้านการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม ผู้ศึกษาแยกเป็นประเด็นของการปรึกษาหารือ การประสานงาน การปฏิบัติ และการได้รับผลประโยชน์ พบว่าประชาชนมีส่วนร่วมในการปรึกษาหารือและร่วมในการปฏิบัติมากกว่าพระสงฆ์และผู้นำชุมชน ซึ่งทั้งสามกลุ่มมีความพร้อมที่จะร่วมในการประสานงานในระดับใกล้เคียงกัน แม้ว่าจะมีระดับการศึกษาต่างกัน แต่ในการได้รับผลประโยชน์ พบว่าผู้นำชุมชนร่วมรับผลประโยชน์มากที่สุด รองลงมาคือพระสงฆ์ และประชาชนตามลำดับ

นอกจากนี้ยังพบว่าผู้ที่มีระดับการศึกษาแตกต่างกัน มีส่วนร่วมในการปรึกษาหารือและการประสานงานใกล้เคียงกัน ผู้ที่มีการศึกษาอนุปริญญามีส่วนร่วมในการปฏิบัติมากกว่าที่มีการศึกษาสูงกว่าระดับปริญญาตรีและระดับปริญญาตรี และผู้ที่มีการศึกษาชั้นประถมศึกษาปีที่ 4-6 ร่วมรับผลประโยชน์มากกว่าผู้ที่มีการศึกษาระดับอนุปริญญา

ผู้ที่มีถิ่นกำเนิดจังหวัดพะเยาและจังหวัดอื่นของทั้งสามกลุ่ม มีความพร้อมที่จะส่วนร่วมในการปรึกษาหารือ การประสานงาน ร่วมรับผลประโยชน์ในระดับใกล้เคียงกัน และผู้ที่อยู่ในถิ่นกำเนิดจังหวัดพะเยาจะมีความตระหนักในการปฏิบัติดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมมากกว่าผู้ที่มีถิ่นกำเนิดในจังหวัดอื่น ซึ่งบุคคลในชุมชนมีความเต็มใจมากที่จะอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมร่วมกัน

5.2 อภิปรายผลการศึกษา

5.2.1 การรับรู้ข่าวสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม พบว่าประชาชน ผู้นำชุมชน พระสงฆ์ ได้รับข่าวสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมจากวิทยุ โทรทัศน์ หอกระจายข่าว หนังสือพิมพ์ เอกสารราชการ ป้ายประกาศ เพื่อนบ้าน และเจ้าหน้าที่ของรัฐ มีค่าเฉลี่ยไม่แตกต่างกัน จากการศึกษาปรากฏว่าทั้งสามกลุ่มรับรู้ข่าวสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมไม่น้อยกว่าสองถึงสามเดือนครั้งจากวิทยุ โทรทัศน์ และหนังสือพิมพ์ ส่วนการรับรู้ข่าวสารจากการกระจายข่าว เอกสารราชการ ป้ายประกาศ เจ้าหน้าที่รัฐ และจากแหล่งอื่นๆ มีจำนวนน้อย

เมื่อวิเคราะห์ความแตกต่างของการรับรู้ข่าวสารเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมระหว่างระดับการศึกษาพบว่ามีค่าเฉลี่ยแตกต่างกัน โดยผู้ที่มีการศึกษาระดับปริญญาตรีได้รับข่าวสารมากกว่าผู้ที่มีการศึกษาระดับอนุปริญญาและสูงกว่าปริญญาตรี และผู้จบการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 4 – 6 ได้รับข่าวสารน้อยที่สุด ซึ่งสะท้อนถึงผลการรับรู้ข่าวสารยังไม่มากพอ อาจเป็นเพราะขาดสื่อหรือการเข้าถึงสื่อน้อย ปัจจุบันการนำเสนอข้อมูลข่าวสารได้หลากหลาย

รูปแบบ แต่ไม่ได้ถ่ายทอดความรู้อันเกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมไปยังประชาชนทั่วไป สังเกตได้จากในบริเวณวัดส่วนใหญ่ไม่มีศูนย์บริการข้อมูลข่าวสาร ป้ายแสดงสัญลักษณ์ต่าง ๆ เจ้าหน้าที่ที่อำนวยความสะดวกแนะนำการปฏิบัติตนและแนะนำสถานที่ รวมทั้งการจัดสภาพภูมิทัศน์สิ่งแวดล้อมเพื่อส่งเสริมความโดดเด่นของศิลปกรรมโบราณ สอดคล้องกับแนวคิดของ Arnstein (1969:216) เกี่ยวกับการมีส่วนร่วมตามแผนภูมิบันไดขั้นที่3 ขึ้นรับฟังข่าวสาร เป็นลักษณะการมีส่วนร่วมของประชาชนบางส่วน ถ้าข้อคิดเห็นของประชาชนได้รับฟังจากผู้กุมอำนาจอยู่มากขึ้น ซึ่งชลาพรรณ ลิขิตวศิตกุล (2532) และศักดิ์ ทำนุ (2543) ได้ศึกษาพบว่า การรับรู้ข่าวสารมีความสัมพันธ์กับความตระหนักและการมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ประกอบกับการดำเนินการของกรมศิลปากรจะอนุรักษ์ฟื้นฟูเฉพาะตัวศิลปกรรม ส่วนสภาพแวดล้อมของแหล่งศิลปกรรมยังไม่มีหน่วยงานที่รับผิดชอบโดยตรงในการอนุรักษ์ จึงส่งผลถึงการทำลายตัวศิลปกรรมอยู่เสมอ

5.2.2 ความรู้ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม

ประชาชนทั่วไป ผู้นำชุมชน และพระสงฆ์ ได้รับการคาดหวังจากสังคมว่าจะเป็นผู้ที่มีความรู้ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมท้องถิ่นของตนเอง ด้วยเหตุดังกล่าวผู้ศึกษาจึงทำการประเมินความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์ศิลปกรรมของชุมชนของกลุ่มตัวอย่างทั้งสามกลุ่ม จะเห็นได้ว่าทั้งสามกลุ่มมีความรู้ในเรื่องการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมไม่แตกต่างกัน อย่างมีนัยสำคัญทางสถิติที่ระดับ .05 นอกจากนี้ผู้ที่มีถิ่นกำเนิดในจังหวัดพะเยาและจังหวัดอื่นมีความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมในระดับที่ใกล้เคียงกัน

เป็นที่น่าสังเกตว่ากลุ่มผู้ที่มีความรู้ในระดับสูงกว่าระดับปริญญาตรี มีความรู้เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมมากที่สุด ส่วนการศึกษาระดับปริญญาตรี มีความรู้รองลงมาและการศึกษาระดับประถมศึกษาปีที่ 4-6 มีความรู้น้อยที่สุด แม้ว่าประชาชนผู้นำชุมชน พระสงฆ์ จะมีความรู้ความเข้าใจในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมไม่แตกต่างกัน แต่กลุ่มที่ระดับการศึกษาสูง จะมีความรู้ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมมากกว่ากลุ่มที่มีระดับศึกษาน้อยเป็นไปตามแนวความคิดของบลูม (Bloom, 1971:271) เกี่ยวกับความรู้ว่าจำเป็นต้องมีความรู้เบื้องต้นก่อน จึงจะนำไปใช้ได้เนื่องจากกลุ่มที่มีระดับการศึกษาสูงได้รับความรู้จากกระบวนการถ่ายทอดความรู้อันเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม ซึ่งเกิดจากประสบการณ์โดยตรงในการอบรม และได้รับข่าวสารอยู่เสมอหรือทางอ้อม โดยการบอกเล่าของบุคคลนำไปสู่การมีความรู้ในประเด็นต่าง ๆ เกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม เช่น ประวัติความเป็นมา การบูรณปฏิสังขรณ์ ทำให้มองเห็นคุณค่าทางจิตใจของสิ่งแวดล้อม ที่มุ่งสนองความต้องการ พัฒนาตนเอง ไปสู่ระดับสูง ที่เป็นแรงจูงใจทางบวกของมาสโลว์ (Maslow, 1943 :

370-396) นำไปสู่การเห็นคุณค่าเห็นความสำคัญสอดคล้องกับวินัย วีระวัฒน์ วัฒนานนท์ และ บานชื่น สีพันฟ่อง (2539 : 14-32) ที่กล่าวว่า ความตระหนักเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมเป็นการรับรู้ และ ตอบสนองการเห็นคุณค่า นำเอาคุณค่ามาสร้างเป็นลักษณะนิสัยประจำตัวเกี่ยวกับการอนุรักษ์ สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม

5.2.3 การมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์ศิลปกรรม

ผู้ศึกษาแยกประเด็นของการมีส่วนร่วมเป็น 4 ประเด็น คือ การปรึกษาหารือ การ ประสานงาน การปฏิบัติ การรับผลประโยชน์ ปัญหาและอุปสรรคซึ่งเป็นการรับรู้ของผู้ตอบ แบบสอบถามในประเด็นนั้น ๆ ได้ประเด็นที่น่าสนใจดังนี้

1) การปรึกษาหารือ พบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งสามกลุ่ม มีค่าเฉลี่ยของการ ปรึกษาหารือแตกต่างกัน โดยประชาชนทั่วไปมีส่วนร่วมในการปรึกษาหารือมากที่สุดและมีการ ปรึกษาหารือมากกว่าผู้นำชุมชนและพระสงฆ์ เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่อาศัยอยู่ในท้องถิ่นเป็น เวลานานไปมาหาสู่กันอยู่เสมอ ประกอบกับมีการถ่ายทอดความรู้สู่ลูกหลานให้ได้รับความรู้ใน ประวัติความเป็นมาของโบราณสถานและศิลปกรรมโบราณที่ตั้งอยู่ในชุมชน สอดคล้องกับ การศึกษาของ ยูวัฒน์ วุฒิเมธี (2526 : 20) กล่าวว่า หลักการมีส่วนร่วมของชุมชนเปิดโอกาสให้ ประชาชนร่วมคิด ตัดสินใจ ปฏิบัติ รับผิดชอบ ในเรื่องต่างๆ อันมีผลกระทบต่อตัวเอง และสมนึก ปัญญาสิงห์ (2542 : 25) กล่าวว่า การทำงานแบบมีส่วนร่วมเป็นยุทธศาสตร์และยุทธวิธีที่ปรากฏ ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 (พ.ศ. 2525 – 2529) กล่าวถึงแนวนโยบาย หลักการทำงานแบบมีส่วนร่วมของประชาชน 3 ประการคือ การปรับปรุงให้ประชาชนช่วยเหลือ ตนเองเน้นเทคนิคประชาชนปฏิบัติ และการแก้ปัญหาของตนเองได้ จากการศึกษาพบว่า ประชาชน ส่วนใหญ่สนใจเข้าร่วมประชุมปรึกษาโดยมีแนวคิดและความต้องการในทิศทางเดียวกัน ที่จะ ทำงานร่วมกัน

2) การมีส่วนร่วมในการประสานงาน พบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งสามกลุ่ม มีส่วนร่วม ในการประสานงานไม่แตกต่างกัน แม้ว่าจะมีระดับการศึกษาที่แตกต่างกัน และผู้ที่มีถิ่นกำเนิดใน จังหวัดพะเยาหรือผู้ที่มีถิ่นกำเนิดในจังหวัดอื่นๆ เนื่องจากผู้นำชุมชนมีบทบาทเป็นผู้แทนประชาชน เป็นผู้แทนพระสงฆ์ และเป็นตัวแทนรัฐ เพื่อประสานระหว่าง บ้าน วัด ชุมชน ในการดำเนินการ อนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม โดยมีการประสานกับองค์กรชุมชน มูลนิธิ และหน่วยงานภาครัฐที่ เกี่ยวข้องซึ่งมักเชื่อมโยงกับงานประจำปี งานทางศาสนา อันก่อให้เกิดประโยชน์ต่อสังคม สอดคล้องกับ สมนึก ปัญญาสิงห์ (2542 : 23-33) ที่กล่าวว่า การมีส่วนร่วมของชุมชน ที่นำ โครงการพัฒนาต่าง ๆ ในชุมชน มีบุคคลในชุมชนเป็นแกนนำ ในกิจกรรมทั้งหมดมักพบได้ใน ชุมชนชนบท

3) การมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ พบว่า กลุ่มตัวอย่างทั้งสามกลุ่มมีส่วนร่วมในการปฏิบัติที่แตกต่างกัน ประชาชนมีส่วนร่วมในการปฏิบัติมากกว่า ผู้นำชุมชน และพระสงฆ์ เนื่องจากประชาชนส่วนใหญ่จะให้ความร่วมมือในการดูแลรักษาความสะอาด พัฒนาบริเวณโดยรอบบริเวณแหล่งศิลปกรรม เช่น การจัดระเบียบที่จอดรถ ร้านค้าแผงลอย การป้องกันการโจรกรรม การป้องกันการถูกลักลอบขุดแหล่งศิลปกรรม รวมทั้งประชาชนมีส่วนร่วมในแรงงาน ร่วมบริจาคทรัพย์เพื่อทำนุบำรุงและสวดส่งดูแลรักษาสภาพแวดล้อมให้อยู่ในสภาพลักษณะคงเดิมสอดคล้องกับอนุศักดิ์ สมิตตันต์ (2544 : 200) กล่าวถึง การผลักดันให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการพัฒนาว่า การมีส่วนร่วมเป็นกระบวนการสำคัญในการพัฒนาและกิจกรรมที่สำคัญ ทำให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมอย่างจริงจังในการดำเนินการพัฒนา รวมทั้งปฏิบัติตามกฎที่วางไว้ แต่การอนุรักษ์บริเวณขอบเขตของสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมเกี่ยวข้องกับหน่วยงานที่รับผิดชอบหลายฝ่ายและทุกฝ่ายมิได้มีหน้าที่หลักในการอนุรักษ์ ดังนั้นการปฏิบัติงานในส่วนนี้จึงไม่สอดคล้องและเหมาะสมกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมในภาพรวมและก่อให้เกิดผลเสียอยู่เสมอ

นอกจากนี้ยังพบว่าผู้ที่มีระดับการศึกษาต่างกันมีส่วนร่วมในการปฏิบัติต่างกัน โดยผู้ที่มีการศึกษาในระดับปริญญาตรีมีส่วนร่วมในการปฏิบัติมากที่สุด เนื่องจากระดับการศึกษาและความรู้หรือประสบการณ์ต่างๆ ที่อาจได้จากการบอกเล่า การเป็นตัวแทนกลุ่มเข้ารับการอบรมเกี่ยวกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมตั้งเป็นกลุ่มอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม จึงนำความรู้ที่ได้มาเผยแพร่และปฏิบัติได้อย่างถูกต้อง อีกทั้งมีการควบคุมการพัฒนาโดยใช้กฎหมายกำกับพื้นที่ นับตั้งแต่การควบคุมกิจกรรม ขนาดอาคาร ความสูงอาคารและที่โล่ง โดยกำหนดขอบเขตที่ต้องควบคุมให้ชัดเจน ทั้งบริเวณที่ต้องกำหนดการควบคุมอย่างเคร่งครัดและไม่เคร่งครัดของโบราณสถานโบราณวัตถุ ซึ่งนำมาใช้บังคับยังไม่ได้ผลเนื่องจากในการปฏิบัติยังขาดมาตรการต่างๆ การบังคับใช้ซึ่งเกษม จันทรแก้ว (อ้างในหน่วยอนุรักษ์ศิลปกรรมท้องถิ่นจังหวัดเชียงราย, 2543: 12-13) ได้เสนอแนวทางในการแก้ไขผลกระทบที่เกิดกับสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมในการปฏิบัติไว้ว่า การส่งเสริม เผยแพร่ ประชาสัมพันธ์ และการเข้าถึงให้ประชาชนรู้ว่าแหล่งศิลปกรรมที่มีอยู่นั้นมีความสำคัญอย่างยิ่ง ในการใช้กฎหมายและการปฏิบัติตามกฎหมายต้องใช้กฎหมายที่ทันสมัยอยู่เสมอ และในการศึกษา พบว่าผู้ที่อยู่ในท้องถิ่นเดิมมักจะมีความตระหนักในการปฏิบัติดูแลและรักษาสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมมากกว่าผู้ที่มาจากถิ่นอื่น เนื่องจากมีความใกล้ชิดกับโบราณสถานมาตั้งแต่รุ่นผู้เฒ่าผู้แก่

4) การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ ของกลุ่มตัวอย่างทั้งสาม มีความแตกต่างกัน จากการศึกษาพบว่า ผู้นำชุมชนมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์มากที่สุด รองลงมาคือ พระสงฆ์ ส่วนประชาชนร่วมรับประโยชน์น้อยที่สุด เนื่องจากผู้นำชุมชนได้รับความเชื่อถือ

จากประชาชนและหน่วยงานของรัฐจึงเป็นผู้ที่มีบทบาทอย่างมากในการพัฒนา เป็นผู้จัดการดูแลงบประมาณที่ได้รับ การสร้างเงื่อนไขและเป็นผู้ดำเนินการพัฒนาโครงการต่างๆ ส่วนพระสงฆ์เป็นที่อยู่ในบริเวณสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม จึงเป็นผู้ได้รับผลประโยชน์โดยตรง ส่วนประชาชนจะได้รับความภูมิใจในคุณค่าของโบราณสถานและมีโอกาสได้แนะนำสถานที่ที่น้อยมาก

5.3 ข้อเสนอแนะในทางปฏิบัติ

จากการประมวลข้อมูลตลอดจนความคิดเห็นจากกลุ่มตัวอย่างโดยตรง และทฤษฎีต่างๆ ที่ใช้ในการมีส่วนร่วมของชุมชนในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม ผู้ศึกษามีข้อเสนอแนะดังนี้

1. **การประชาสัมพันธ์** ควรมีการประชาสัมพันธ์ที่ดีผ่านสื่อต่างๆ เช่น โทรทัศน์ วิทยุ หอกระจายข่าว สิ่งพิมพ์ บุคคล และการจัดกิจกรรมนิทรรศการ ให้ทราบถึงประวัติความเป็นมา ความสำคัญของศิลปกรรมและนโยบายและการปฏิบัติงานอย่างต่อเนื่อง เพื่อเสริมสร้างจิตสำนึก ให้เจ้าหน้าที่ของรัฐและชุมชนเห็นคุณค่าของสิ่งแวดล้อมศิลปกรรมร่วมกันปกป้องคุ้มครองรักษา โบราณสถานและสภาพแวดล้อมให้ดำรงอยู่ในท้องถิ่นอย่างถาวร

2. **การเสริมสร้างความรู้** หน่วยงานราชการควรปรับปรุงการศึกษาทุกระดับ จัดโครงการให้ความรู้ที่ถูกต้องในคุณค่า ความสำคัญของศิลปกรรม การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมและเสริมสร้างความตระหนักให้เจ้าหน้าที่ของรัฐและชุมชนเกิดความรู้สึกรักศิลปกรรม เป็นสมบัติอันล้ำค่าที่ทุกคนเป็นเจ้าของและมีหน้าที่ต้องช่วยกันดูแลรักษา ในการคุ้มครองบริเวณดังกล่าวต้องใช้หลักเกณฑ์ที่มีมาตรการและวิธีการที่ชัดเจน ซึ่งต้องพึงพระราชบัญญัติ กฎกระทรวง ระเบียบ และข้อบังคับต่างๆ ที่มีความชัดเจน เช่น พระราชบัญญัติโบราณสถาน โบราณวัตถุ ศิลปวัตถุ และพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ พ.ศ. 2504 แก้ไขเพิ่มเติม (ฉบับที่ 2) พ.ศ. 2535 ประกาศคณะปฏิวัติ ฉบับที่ 308 เกี่ยวกับกรมศิลปากร (พ.ศ. 2515) เป็นต้น ทั้งนี้ต้องให้ความเหมาะสมสอดคล้องกับสภาพเศรษฐกิจและสังคมของแต่ละท้องถิ่นด้วย

3. **การมีส่วนร่วม** ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม มีประเด็นสำคัญ ดังนี้

3.1 ควรมีการปรึกษาหารือโดยมีตัวแทนของทุกฝ่าย ร่วมเสนอความคิดเห็น วางแผนพัฒนา กำหนดคน นโยบายและหลักเกณฑ์เกี่ยวข้องกับการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม โดยให้องค์กรปกครองท้องถิ่นมีส่วนร่วมในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมตามพระราชบัญญัติ สภาตำบลและองค์การบริหารส่วนตำบล พ.ศ. 2537 แก้ไขเพิ่มเติมฉบับที่ 5 พ.ศ. 2546 เพื่อนำไปสู่การปฏิบัติอย่างเหมาะสมตามความต้องการของท้องถิ่น แท้จริง

3.2 ควรมีการประสานงานในรูปแบบของคณะกรรมการกับหน่วยงานที่รับผิดชอบ และประชาชนในท้องถิ่น เพื่อให้เจ้าหน้าที่ของรัฐและชุมชนมีความรับผิดชอบร่วมกัน ในการคุ้มครองรักษาสภาพแวดล้อมของแหล่งศิลปกรรม

3.3 ในการปฏิบัติงานแต่ละขั้นตอนควรมีการสรุปผลประเมินผลการปฏิบัติงานตาม ความเหมาะสม เพื่อเป็นข้อมูลในการวางแผนและปฏิบัติงานในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรม บรรลุผลตามวัตถุประสงค์

3.4 การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ ควรส่งเสริมคุณค่าและความสำคัญของ แหล่งศิลปกรรมให้เด่นชัดขึ้น ให้ทุกฝ่ายเห็นคุณค่าและได้รับผลประโยชน์ที่เกิดขึ้นร่วมกัน

5.4 ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชน ในการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมศิลปกรรมในด้าน สภาพแวดล้อม สิ่งอำนวยความสะดวก การจัดระเบียบ และการใช้ประโยชน์ในบริเวณสิ่งแวดล้อม ศิลปกรรม เพื่อส่งเสริมให้เกิดการพัฒนาเป็นแหล่งท่องเที่ยวเป็นแหล่งศึกษาและท่องเที่ยวที่พัฒนา จิตใจอย่างยั่งยืน
2. ควรศึกษาวิจัยเจาะลึกเฉพาะขอบเขตจำกัดในพื้นที่แหล่งเดียวเพื่อให้ได้รายละเอียดที่ ชัดเจน
3. ควรมีการขยายขอบเขตการศึกษาวิจัยในเรื่องเดียวกันนี้ในบริเวณสิ่งแวดล้อมศิลปกรรม ในจังหวัดพะเยาและจังหวัดอื่น ๆ